

A kötőszók mint metaszövegbeli operátorok*

A beszélt nyelv egyik jellemző tulajdonsága a spontán jelleg. A beszélt kijelentést gyakran a strukturalizáció alacsony foka, többszöri kommunikációs szándékváltás, hibák, ismétlések, deformálások stb. jellemzik. Ebben a látszólagos káoszban azonban megjelennek a metaszövegbeli egységek, amelyek különféle funkciókat betöltve szabályozzák az egész információátadási folyamatot. A spontán beszélt nyelvi példák azt mutatják, hogy eredetileg az olyan kötőszók, mint például az *és*, *de*, *mert*, a különféle kontextusokban nem töltik be a szavakat, mondatrészeket, illetve mondatokat összekapcsoló funkciót, nem kapcsolják össze az egymástól távol eső kontextusokat, és igen gyakran olyan kontextusokra vonatkoznak, amelyek csak az információadó, illetve az információvevő operatív memóriájában léteznek. Vegyünk néhány példát:

X: *És* mikor megyünk el a kiállításra?

Y: *Ne izgasd magad, el fogunk menni.*

X: *(Na) de* mikor nézzük meg ezt a kiállítást? Ez nagyon fontos nekem.

X: *(Na) és* hogyan sikerült kimásznod abból a helyzetből?

Y: *Te is tudod, hogy védekezni kellett.*

X: *És* megszületett a végleges döntés?

Y: *De még mennyire!*

X: *Megkértem Máriának a kezét, és* beleegyezett.

Y: *Na ne, mert* ez már túlzás!

Ezek a példák azt mutatják, hogy az *és*, *(na) és*, *de*, *(na) de*, *mert* szekvenciák nem kötőszóként viselkednek a spontán beszédben, hanem metaszövegbeli funkciót töltenek be, és ezzel a beszélt szöveg képzését segítik elő.

Érdeemes megjegyezni, hogy Tompa József az ilyen kötőszókat egyszavas mondatoknak, illetve főneveknek (Tompa 1962: 265–82), Keszler Borbála viszont bevezető szavaknak tekinti (Keszler 1985; 2004: 48–9).

I.

A metaszövegbeli *de* lexéma igen gyakran olyan incipit funkciót tölt be, amely vagy az új replikát vagy a replikán belüli új információt vezet be. Ez majdnem minden párbeszédben előfordul.

A metaszövegbeli operátorok, amikor új replikát jelentenek be, gyakran e replika fajtájáról metaszövegbeli információkat is közvetítenek. Ez a megállapítás a *de* egységre is vonatkozik, amely olyan információs mezőt vezet be, amely a fenntartást, a szembenállást, a tiltakozást, a tagadást stb. is jelezheti a beszélgető partner, illetve az információadó replikájára nézve, és végül az információvevő operatív emlékezetében levő tudásszegmensekre vonatkozáva a szembehelyezkedést jelenti be azzal, amit már tudunk.

A *de* operátorban felfedezhető szembenállás a *de* kötőszó elsődleges funkciójának a nyomatit viseli. Nézzük meg a következő példákat:

* Az OTKA (T 046732 NYE) támogatásával készült.

X: És mit szólsz hozzá, muszáj nekünk végighallgatni ezt az előadást?

Y: De ez nem fog sokáig tartani.

X: Na de mi lesz, ha lekéssük a vonatot?

Y: De nekem nincs pénzem buszra.

X: Na de majd csak eljutunk haza.

X: János, add nekem ezt a tollat!

Y: És mit akarsz vele írni?

X: De add már ide! Ne kérdezz!

Y: Na de szeretném tudni, mit akarsz csinálni.

X: Ő már ott volt.

Y: De ő taxival jött.

X: Na de honnan van neki pénze taxira?

Ezek a példák azt mutatják, hogy a *de* szekvencia az ellentétes tartalmat, a tiltakozást, valamint a fenntartást stb. fejezi ki. Az, hogy a *de* nagyon gyakran a replika incipitjeként szerepel, magának a párbeszédnek a természetével magyarázható, mivel a párbeszédben nagyon gyakran szembeállítunk érveket, hangoztatunk fenntartásokat, ellenvéleményt, esetleg a teljes elutasítást is a partnerünk által továbbított információkat illetően. A *de* által jelzett fenntartások annyira erősen rögzültek a nyelvben, hogy létrejöttek sajátos frazeológiai fordulatok is, például: *mindig van valami de; de van egy de; semmilyen de; van azonban egy de; mégis van egy de* stb. Például:

- *Elvállalom ezt a munkát / (de) van azonban egy de / hamarosan komoly műtétet lesz.*
- *Határidőre tudjuk teljesíteni ezt a feladatot / de mégis van egy de / és mi lesz, ha valaki megbetegszik közben?*

A dialógusba bevezetett fenntartás az információvevő replikájával szemben sérti az udvariassági elvet, amelynek a beszélgető partnerek a legjobban akkor tennének eleget, ha mindenben egyetértenének, ami nyilvánvalóan lehetetlen. Ilyenkor az információadó az olyan metaoperátorokat veszi igénybe, amelyek képesek gyengíteni a fenntartás erejét, azt sugallva a vevőnek, hogy általában egyetért vele, de nem teljes mértékben. Például:

X: Ő rosszul viselkedett vele szemben.

Y: Na de te is tudod, hogy akkor nagyon ideges volt.

X: De nagyon furcsa ez az ember!

Y: Na de nem mindig olyan ideges, mint most.

A fenntartás, a tiltakozás kinyilvánítása az információvevő replikájával kapcsolatosan gyakran olyan információk megnyilvánulásával függ össze, amelyek ellenző magatartáson alapulnak: „*nem úgy van, ahogy mondd*”. Ilyenkor a *de* operátor megfelelő expresszív intonációt kap:

X: *Igaz-e, hogy a szomszédasszony otthagya a férjét?*

Y: De kérem uram! Honnan veszi az ilyen híreket!?

X: *Veled megyek Kínába.*

Y: De nem jöhetsz! Ez nagyon hosszú és fárasztó út!

X: *Feleségül vettem ezt a lányt.*

Y: *De meglátod, hogy még sajnálni fogod.*

X: *Nem értem, hogy miért vagy ilyen ideges egész nap.*

Y: *De kérlek! Hagyd abba! Most szeretnék pihenni.*

X: *Sajnos, most sem tudom ezt megcsinálni.*

Y: *De jól figyeljen ide! Ebből már elég volt!*

A metaszóvegbeli *de* operátor néha a tulajdonság intenzitását is jelezheti, mint az alábbi példákban:

- *De finom ez kávé! Isteni!*
- *De puha ez a párna, ha az ember rajta alszik.*
- *De szépen játszik ez a muzsik, mint egy igazi mester.*
- *De édes ez a cseresznye, mint a méz!*
- *De hülye ez az ember! Te jó isten!*
- *De okos vagy, kár, hogy nem kérdeztelek meg téged előbb.*

A replikák incipitjén a kétszeri *de*, azaz *de de* is szerepelhet. Ebben az esetben a *de de* vagy megerősíti a fenntartást, vagy expresszív értékkel bír. Például:

X: *Na de nem a gombától betegedtem meg.*

Y: *De de, attól a gombától.*

X: *Na de ezt azonnal nem lehetett megállapítani.*

Y: *De de, ha jobban odafigyeltél volna!*

X: *Na de tudod, ez a vizsla még senkit sem harapott meg.*

Y: *De de, ez nagyon hamis kutya.*

A *de* operátor gyakran a kérdésfeltevésnél, valamint egy másik metaszóvegbeli operátor társaságában jelenik meg. Például:

- *De muszáj ezt aláírnom?*
- *De ilyen buta ez az ember?*
- *Na de mit tudok tenni ebben az ügyben?*
- *Na de mit csináljak?*

A *de* szó metaszóvegbeli szereplését nagyon jól tükrözi a más metaszóvegbeli formulákkal való együttes megjelenése. Ebben az esetben a *de* kontextusa azt mutatja, hogy ez az operátor megerősíti azoknak az egységeknek a funkcióját, amelyekkel kapcsolatban áll. Vö.: *én mindig azt mondtam neked – na de én mindig azt mondtam neked, valamint: egy pillanat! – na de egy pillanat!* További példák:

- *Na de most figyelj ide, megmondom neked, hogy miről is van szó.*
- *Na de látod, ez értelmetlen volt.*

X: *Fáj a fejem.*

Y: *Na de figyelj ide, én azt mondom neked, hogy azonnal menj az orvoshoz!*

A spontán beszélt szövegekben a *de* operátor gyakran a beszédzúnetek kitöltését szolgálja. Például:

– *Sok mindenről beszélünk / de tulajdonképpen, hogy is mondjam / de nem is tudom pontosan / na de végső soron a pénzről van szó.*

Figyelemre méltó, hogy a fenntartást, ellentétes információt, tiltakozást, tagadást bevezető *de* incipit nagyon gyakran jelenik meg a gyermekbeszédben. Valószínűleg azért van így, mert a gyerek sok utasítást kap a szülőktől és a tiltakozást gyakran a *de*-vel kezdi megfogalmazni. Például:

X: *Állj meg! begombolom a kabátodat.*

Y: *De én egyedül.*

X: *Na menjünk már az óvodába!*

Y: *De én nem akarok ma óvodába menni.*

X: *Elmegyünk a nagymamához.*

Y: *De én itthon akarok maradni.*

X: *Idd meg ezt a tejet!*

Y: *De én nem szeretem a tejet.*

A *de* operátor gyakran bevezeti a témát is. Például:

X: *De a szoknya is piros?*

Y: *A szoknya bizonyára piros, de a top / azon gondolkodom...*

– *De az édes sokkal jobb.*

– *Na igen / de ők kocsival hozták őt.*

– *De nekem van már egy szép kutyám.*

X: *És az anyukád még mindig dolgozik?*

Y: (rábólint)

X: *Na igen.*

Y: *De az apukám már nem dolgozik.*

Úgy gondolom, hogy a *de* metaszövegbeli elem, más funkciókon kívül, kiemeli a beszéd közben bevezetett témát is.

II.

A *mert* kötőszó az egyes nyelvi kontextusokban metaszövegbeli funkciót tölt be. Például az „*Ő nem utazott el, mert tegnap itt láttam*” vagy „*Visszajön, mert még itt a holmija*” mondatban a *mert* szó nem az első és a második mondat közötti ok-okozati viszonyt fejezi ki, hanem azt a kapcsolatot, amely a két ítélet között valósul meg, és amely a következő sémát realizálja: „*úgy gon-*

dolom, hogy p, mert úgy ítélem meg, hogy q". Az „*Indulj már, mert elkésel*” mondatnak az explikációja a következő: „*Azt mondom neked, hogy indulj már; úgy gondolom, hogy neked jobb lesz, ha már elindulsz, mert úgy ítélem meg, hogy ha még nem indulsz el, akkor elkésel*”.

Nézzük meg néhány más hasonló példát is:

- *Ne nyúlj hozzá, mert forró!*
- *Gombold be a kabátodat, mert megfázol!*
- *Ne kiabálj, mert nem illik!*
- *Ne tanulj már, mert úgyis mindent tudsz!*
- *Tessék elhagyni a termet, mert kihívom a rendőrséget!*
- *Hagyd abba, mert nagy baj lesz!*

Az ilyen típusú mondatokban kétségkívül a metaszövegbeli keretről van szó: „**úgy gondolom, hogy p, mert úgy ítélem meg, hogy q**”.

A *mert* operátor, mint metaszövegbeli lexéma, ezekben a szerkezetekben nagyon hasznos funkciót tölt be, mivel elősegíti a beszélt szöveg képzését. Metaszövegbeli jellege abban rejlik, hogy olyan szövegre vonatkozik, amely az információadó operatív memóriájában megtalálható. A fenti példának a sémáját a következő módon írhatjuk le: az első rész a kívánságot, enyhe kérést, parancsot, javaslatot stb. tartalmaz, utána következik a *mert* operátor, amely az előzőek végrehajtását motiváló érveket tartalmazza. Vö.:

- *Öltözzél rendesen, mert így illik.*
- *Ne legyen olyan ideges, mert ideges gyerekei lesznek.*
- *Menj innen, mert nagy baj lesz.*
- *Ne beszélj csúnyán, mert nem foglak szeretni.*
- *Tanulj, mert buta maradsz.*

A metaszövegbeli *mert* által bevezetett kívánságnak a motivációja rámutat azokra a következményekre, amelyek akkor lépnek fel, ha az adott kívánság nem teljesül.

A *mert* operátor jelezheti a korábbi szöveggel laza kapcsolatban álló információkat is. Ebben az esetben nem az ok-okozati relációt fejezi ki, hanem az előző közlésnek a magyarázatát jelzi. Például:

- X: *Ez az előadás nagyon unalmas volt.*
 Y: *Valóban nagyon unalmas mindenki számára.*
 X: *Mert az előadó felkészületlen volt.*

- *Nagyon szépen felújította ezt a bútordarabot / mert én is szerettem volna megtanulni ezt a szakmát / de sajnos nem ment.*
- *Biztosan sok pénzetek marad / mert mi tegnap kivettük a bankból / mert nem tartjuk itt-hon / mert félünk a tolvajoktól.*

A *mert* használatát sokszor a közlésadó általi szerkesztési szándék motiválja az olyan típusokban, mint például:

- X: *Kovácsnének már néhány éve meghalt a férje, és azóta minden évben csak fiatalodik.*
 Y: *Na, ne / mert tudja miért fiatalodik / mert már nem dolgozik, és egészséges életmódot folytat.*

A *mert tudja* szekvencia bővített incipitként értelmezhető, amely előre jelzi az információszerepét ugyanúgy, mint az alábbi példák esetén:

- *Te így énekled ezt a dalt? / Mert én másképpen.*
- *Mikor jövünk össze? / Mert nekem tudnom kell előre.*

X: *Ő a büfében dolgozik?*

Y: *Igen.*

X: *Hol? Nálunk?*

Y: *Mert a büfé most itt van.*

A replikát előrejelző *mert* metaszövegbeli elem a *mert mi van akkor* kapcsolatban is előfordulhat. Például:

X: *Kerüld ki a rendőröket!*

Y: *Mert mi van akkor? Megbüntetnek?*

X: *Ne edd meg ezt a gombát!*

Y: *Mert mi van akkor? Megbetegszem?*

A *mert* operátor felhasználható a hosszabb replika kisebb részekre történő szegmentálására is azzal a céllal, hogy gondolkodási időt biztosítson az adó számára beszéd közben. Például:

- *Múlt évben több problémával küszködtem / mert, nem is tudom, mit mondjak neked / mert te is tudod / nem nagyon vigyáztam magamra / mert valahogyan így alakultak a dolgok.*

A metaszövegbeli *mert* a köznyelvben a *nehezen, mert nehezen* típusú szerkezetekben is előfordul. Például:

- *Nehezen, mert nehezen, de megy ez a munka.*
- *Lassan, mert lassan, de biztos kész lesz időre.*
- *Gyenge, mert gyenge, de még bírja!*

III.

Az *és* metaszövegbeli operátornak különleges jellemzője az, hogy a kérdés formában megfogalmazott replikákban nagyon gyakran incipit funkciót tölt be. A kérdést bevezető *és* metaszövegbeli lexéma valamilyen módon a korábbi kontextusra is utal, tehát kvázi kötőszói funkciót rejt magában. Vö.:

- *És mi lesz ma ebédre?*
- *És milyen volt az esküvő?*
- *És hogyan történt ez a baleset?*
- *És ön hol született, Budapesten?*
- *És mikor jönnek haza a katonák Irakból?*

Az *és* incipit gyakran az expresszív töltésű replikákat is jelzi. Például:

- *És hagyjál engem békén, hányszor mondjam még neked.*

Az *és* metaszövegbeli elem más metaszövegbeli egységekkel is kapcsolatban állhat, például: *és tudod; és figyelj; na és; stb.*

X: *Mit eszel János?*

Y: *Valamilyen kínai ételt.*

X: *És tudod, mi az? Megmondjam?*

X: *Tegnap voltam a doktori védésen.*

Y: *Na és mit szólsz hozzá?*

X: *Halottam, hogy nem sikerült a vizsgád.*

Y: *Na és? Mi közöd hozzá?*

X: *Siessél, mert elkésel az óráról.*

Y: *Na és mi van akkor, ha elkésem?*

A fentiek tükrében azt láthatjuk, hogy célszerű megkülönböztetni a *de*, *mert*, *és* kötőszókat a *de*, *mert*, *és* metaszövegbeli operátoroktól. Tehát itt különböző lexémákkal állunk szemben:

- DE₁ – kötőszó
- DE₂ – a tulajdonság intenzitását kifejező partikula
- DE₃ – metaszövegbeli operátor
- MERT₁ – az ok-okozati viszonyra rámutató kötőszó
- MERT₂ – metaszövegbeli operátor
- ÉS₁ – kötőszó
- ÉS₂ – metaszövegbeli operátor.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. Szerk.: Nyomárkay István. ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék.
- Bańcerowski Janusz 2000. Metainformációs struktúrák szerepe a jelentés módosításában. *Nyr.* 124: 1–5.
- Bańcerowski Janusz 2002. Az információ befogadásának módjairól, a vevőre gyakorolt hatásáról, valamint az információ berendezés memóriájának az állapotáról szóló metainformációs igék. *Nyr.* 126: 8–12.
- Bańcerowski Janusz 2004. A jelentés metainformációs mutatói a szövegben. *Nyr.* 128: 323–6.
- Dobos Csilla 2004. Metainformáció a jogi szaknyelvben. In: Bakonyi István–Nádai Julianna (szerk.): *A többnyelvű Európa*. Széchenyi István Egyetem. Idegen Nyelvi és Kommunikációs Tanszék, Győr.
- Keszler Borbála 1985. *A magyar írásjelhasználat és grammatikai alapjai* (kand. disszertáció). Budapest.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjeltan. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció*. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Lévai Béla 2002. Metainformációs elemek egy XIX. századi szőlőkerti jegyzőkönyvben. *Ethnica* IV/3: 125–30.
- Simigné Fenyő Sarolta 2005. Metainformációs kutatások szerepe a fordításban és az oktatásban. In: *Sokszínű nyelvészet*. Nyelvészeti Kutatások a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Miskolc. 91–101.
- Tompa József 1962. A kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév. *Nyr.* 86: 265–88.
- Wierzbicka Anna 1971. Metatekst w tekście. In: Mayenowa M. R. (szerk.): *O spójności tekstu*. Wrocław.

SUMMARY

*Bañcerowski, Janusz***Conjunctions as meta-textual operators**

Examples from spontaneous speech suggest that conjunctions like *and*, *but*, *because* may not fulfil their original functions of connecting words, constructions, or clauses; they do not even connect contexts that are situated far from one another: very often, they refer to contexts that are only represented in the operative memory of the information sender or the receiver. The point is that the sequences *és* ‘and’, *(na) és* ‘and then’, *de* ‘but’, *(na) de* ‘but then’, *mert* ‘because’, studied in this paper, do not necessarily behave as conjunctions in spontaneous speech but rather they play a meta-textual role and help spoken text production in that way.